

Milivoj Vodopija

Maturiranje kao rite de passage

Sadržajno, predmet ove radnje je tradicionalni ritual polaganja i proslave mature, završnog ispita srednje škole. Prostorni okvir promatrane pojave je grad Zagreb, a vremenski posljednje dvije godine (1975—1976).

Polazeći od temeljne spoznaje o višedimenzionalnosti i slojevitosti svih oblika tradicionalnog formaliziranog ponašanja, cilj ove radnje jest otkrivanje latentnog značenja i funkcije spomenutog rituala analizom njegova manifestnog plana. S obzirom na postavljeni cilj predmet proučavanja promatran je u strogo sinkronijskoj perspektivi. Ovaj stav nameće se kao metodološka nužnost budući da mi nije poznat nijedan pristup dijakronijskoj problematici u etnologiji čiji bi spoznajni opseg obuhvaćao gore postavljeni cilj, odnosno bio za njega direktno relevantan. Predmet istraživanja tretiran je kao opći, dakle apstraktni model, a ne kao konkretna izvedba jednog određenog ritualnog subjekta (maturantski razred) ili nekoliko takvih subjekata. Ovaj model mogli bismo nazvati i sinkrono-dijakronom invarijantom čije su prostorne ili sinkrone varijante s jedne strane (svi maturanti na području grada Zagreba) i vremenske ili dijakrone varijante s druge strane (1975. i 1976. godina kao i nesistematizirane opservacije od 1969. godine dalje) apstrahirane. Takav invarijantni model ima svoja opravdanja i nedostatke. Kao prvi etnološki rad o zagrebačkim maturantima on će, vjerujem, upravo u takvom obliku biti koristan kao polazište i orijentacioni okvir za sva dalja istraživanja tog rituala. Također, s obzirom na metode analize i interpretacije primijenjene u ovom radu, kao relativno nediferenciran on je daleko prikladniji i lakše savladiv nego neki razvijeniji i diferenciraniji model. Nedostatak takvog modela proizlazi iz samog zahtjeva da u sebi obuhvati isključivo zajedničke elemente određenog skupa pojava, čime je problematika što je nameće različitost tih pojava isključena.

Struktura metodološkog postupka, a time i osnovna kompozicija radnje, jest tročlana — opća teorija, zadani predmet i njihova konfrontacija. Dava-

nje metodološkog primata teoriji nad činjenicama ne znači, dakako, stvaranje zaključaka unprijed, nego definiranje njihova mogućeg karaktera i nivoa.

Opća teorija obreda prijelaza

Pojam »obredi prijelaza« ili »rites de passage« ušao je u etnologiju pojavom istoimenog djela francuskog etnologa Arnolda van Gennepa u Parizu 1909. i pokazao se, posebno u svjetlu suvremenih istraživanja, jednim od najtrajnijih teorijskih doprinosa što ih je dala starija etnologija. Sam van Gennep ih je definirao kao »obrede koji prate svaku promjenu mjesta, stanja, društvenog položaja i dobi« (Turner, 1969, 80). Točno određenje sadržaja i opsega pojma »obred« u antropologiji još uvijek ne postoji, i upotreba tog termina, baš kao i njemu srodnih — običaj i ceremonija, varira u vrlo širokom spektru. Semantička neujednačenost termina dobrim je dijelom posljedica velike različitosti u koncepcijama i pristupima ritualu. Instruktivni pregled ove problematike dan je u Leachovu članku **Ritual** (Leach, 1968, 520—526), te se stoga neću ovdje u nju upuštati. Za ovaj rad najprikladnijom, a i uopće ovog trenutka metodološki najplodonosnijom smatram komunikacijsku teoriju rituala obogaćenu funkcionalnim pristupom. Jednim dijelom ona se gradi na analogiji verbalnih i neverbalnih sistema komuniciranja: »Nastojeći da razumijemo ritual, mi u stvari pokušavamo otkriti pravila gramatike i sintakse možemo nepoznatog jezika...« (Leach, 1968, 524). Baš kao i kod jezika, i ovdje možemo promatrati izraz i sadržaj, sinkroniju i dijakroniju, zalihosnost, itd., premda je većina ovih pitanja, a naročito pitanje semantike, za antropologa, izgleda, daleko kompleksnije nego za lingvistu. Vjerujem da upravo u toj teškoći obuhvaćanja višedimenzionalnog predmeta leži uzrok znatnog teoretskog zaostatka u istraživanju neverbalne komunikacije u odnosu na verbalnu. Razmotrimo sada temeljne pretpostavke ove komunikacijsko-funkcionalne teorije rituala. Prema Leachu (1968, 523) dvije su vrste mogućih ljudskih akcija s obzirom na njihov cilj — one koje na nešto djeluju i one koje o nečem govore. Nazovimo ih instrumentalnim, odnosno ekspresivnim činima. Oranje njive je izrazito instrumentalan čin, a govorenje izrazito ekspresivan, i prema tom kriteriju ritual bi se vrlo jednostavno mogao okarakterizirati kao specifična vrsta ekspresivnog ponašanja. Međutim, pomnom analizom može se pokazati da svako, ili gotovo svako instrumentalno ponašanje nosi u sebi i ekspresivni momenat, a isto vrijedi i obrnuto. Uviđajući ovaj momenat, Leach ipak zaključuje da je ritual dominantno ekspresivan, što, međutim, usprkos prividnoj očiglednosti smatram diskutabilnim. Instrumentalni i ekspresivni aspekt bilo kojeg ponašanja pripadaju, naime, različitim nivoima stvarnosti, s tim da je nivo na kojem se očituje instrumentalnost rituala često vrlo suptilan i praktički nesaglediv. Stoga smatram korisnim razlikovanje posredne i neposredne instrumentalnosti. Cijepanje drva je neposredan instrumentalni čin ponašanja, a davanje zapovijedi, kavalirski gest ili proslava mature posredan instrumentalni čin, pri čemu je ekspresivnost posrednik instrumentalnosti. Polazeći od izvedbe ili manifestnog plana, možemo dakle reći da je

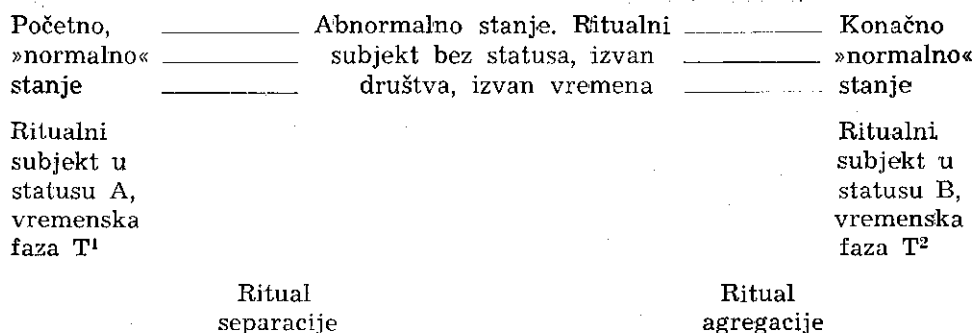
bliža ili neposredna funkcija rituala ekspresivna, a dalja ili posredna funkcija instrumentalna, s tim da kod svakog od tih nivoa možemo promatrati i podnivoje, kao što će kasnije biti razloženo.

Durkheimovoj školi, ali i drugim starijim antropolozima (Tylor), možemo zahvaliti za određenu auru sakralnosti koja još uvijek donekle okružuje pojam rituala. Za Durkheima je, naime, ritual bio najuže povezan s religijom, a to znači sa sakralnim aspektom života nasuprot profanom (Moore i Myerhof, 1976). Ova formula pokazala se, međutim, daleko prejednostavnom i neadekvatnom da obuhvati čitav spektar ritualnog ponašanja, koji je, ne samo u primitivnim ili seoskim zajednicama, nego i u suvremenom, civiliziranom svijetu veoma širok. Stoga je napravljena distinkcija između religijskog (sakralnog) i sekularnog rituala. Vrlo značajan teorijski doprinos istraživanju sekularnih rituala dan je na kongresu održanom u septembru 1974. u Burg Wartensteinu (Austrija), posvećenom upravo toj temi. Kao obrazloženje ovog skupa organizatori Gluckman, Turner i Moore naveli su: »Sekularni rituali uobičajena su pojava u urbanim, industrijskim društvima. To stoji u izrazitoj suprotnosti s mnogim tradicionalnim kontekstima, u kojima vrve i dominiraju sakralni rituali. Primjeri sekularnih rituala oko nas su nacionalne i lokalne proslave, mitinzi, ustoličenja, inauguracije, igre, sportovi i parade, sudski postupci...« (Current Anthropology, 1975, 206). Sally Moore i Barbara Myerhof sumirale su mišljenja iznesena na kongresu u obliku uvodnog članka u još neobjavljenu knjigu radova. Kao formalne karakteristike svake kolektivne ceremonije ili rituala autorice navode: 1) Ponavljanje, bilo sadržaja ili forme, bilo događaja povodom kojeg se ceremonija izvodi, odnosno više tih elemenata zajedno. 2) Igranje uloga. Među izrazitije karakteristike rituala spada to da to nije spontana aktivnost, nego je njegov veći dio, ako ne i cijeli ritual, unaprijed »režiran«. 3) »Specijalno« ponašanje, stilizacija. U ritualu se pojavljuju elementi ponašanja ili simboli koji su ili neuobičajeni u odnosu na svakodnevne, ili su svakodnevni ali upotrijebljeni na neuobičajen način, na način koji izaziva pažnju i jasno se izdvaja od svakodnevne upotrebe. 4) Red. On je donekle povezan s karakteristikom pod brojem 2. Kolektivni ritual je po definiciji organizirano ponašanje, tako da se već stupnjem organiziranosti ili reda izdvaja iz svakodnevnog ponašanja. Trenuci kaosa i spontanosti u ritualu također su propisani za određeno mjesto i vrijeme. 5) Kolektivnost događaja. Per definitionem ritual nosi društvenu poruku.

Svi ti momenti prisutni su, međutim, bilo pojedinačno, bilo grupirani, i u drugim oblicima ponašanja. Same formalne karakteristike, dakle, nisu dovoljne za razlučivanje rituala od ostalih kategorija ponašanja. Ta distinkcija očituje se u domeni njegova značenja i funkcije. S. Moore i B. Myerhof sumirale su mišljenja iznesena na spomenutom kongresu u pet točaka. Zapravo je to pet nivoa značenja, koji se kreću od površinskog, konkretnog i svjesnog ka dubinskom, apstraktnom i nesvjesnom. Na prvom mjestu je **eksplicitna svrha**. Najjednostavnije rečeno, to je deklaracija svrhe rituala kakvu daju njegovi sudionici i koja je uglavnom već u prvi mah očita. Zatim dolaze **eksplicitni simboli i poruke**, koji također na jasan i svima razumljiv način govore o tome što se dotičnim ritualom želi postići ili izraziti.

Paralelno s time ritual nosi u sebi i **implicitne poruke**, koje se kreću u domeni nesvjesnog, ili barem manje svjesnog od eksplicitnih poruka. Te poruke mogu izražavati duboke kontradikcije u društvenom i kulturnom sistemu, ili pak mogu ići za tim da ih prekriju, maskiraju. S druge strane one mogu biti izraz strukturalne snage, sigurnosti i kontinuiteta. Spomenuta tri nivoa predstavljaju, prema ranijoj podjeli, ekspresivni aspekt rituala. Slijedeća dva su instrumentalni. To je kao prvo **efekt na društvene odnose** sudionika rituala koji se postiže djelovanjem mehanizama gornjih triju nivoa. Posljednji nivo značenja izdvaja se svojom apstraktnošću od svih ostalih, a također, što je u skladu s tim, utjelovljuje u sebi nešto od onoga što bi Leach nazvao »*pensée lévi-straussienne*«: **kultura nasuprot kaosu**. Svaki ritual, svaka kolektivna ceremonija je proklamacija kulturnog univerzuma koji se očituje kao red i determiniranost nasuprot kaosu i indeterminiranosti. Upravo je fantastična potreba čovjekova da točno znade svoje mjesto unutar društvenog, kulturnog, metafizičkog kozmosa, da dokine svaku neodređenost i nejasnoću u pogledu svog odnosa prema bilo čemu. Svako formaliziranje, pa tako i ritualno, ima, među ostalim, i funkciju dokidanja ljudskom razumu nepodnošljive bezgraničnosti i kontinuiteta. Ovim problemom, veoma bitnim za znanost o čovjeku, pozabavio se na više mjesta Leach: »Biološki vremenski tok fizičkog iskustva je kontinuiran; mi naprosto čitavo vrijeme starimo. Ali da bismo ovom iskusvenom vremenu dali dimenziju, mi smo izmislili satove i kalendare, koji su razbili kontinuitet u segmente — sekunde, minute, satove, dane, tjedne. Svaki segment ima svoje trajanje, dok su pojmovi i logički intervali između njih bezvremenski. Međutim, kada prevodimo ovo pojmovno vrijeme u termine društvenog života, tada i »bezvremenski« intervali imaju svoje trajanje. Konceptualno gledano, promjena statusa žene od neudate na udatu, naprosto je promjena kategorije, ali na planu akcije ta promjena zahtijeva ritual u kojem se prijelaz društvenih granica odvija u »ničijem vremenu« (Leach, 1976, 34). Napredovanje pojedinca na ljestvici društvenih statusa odvija se u diskontinuiranim skokovima — iz statusa djeteta u status odraslog, neoženjenog u oženjenog, živog u mrtvog, bolesnog u zdravog. Zauzimanje svakoga od tih statusa implicira vrijeme — kronološko kao i društveno, ali obredi prijelaza iz statusa u status — rites de passage, premda imaju svoje kronološko trajanje, u terminima socijalnog vremena predstavljaju interval bezvremenosti. Time smo došli do strukture obreda prijelaza, koju je također formulirao van Gennep. Prema njemu, taj proces se odvija u tri faze — **separacija**, u kojoj se simboličkim ponašanjem označuje izdvajanje iz ranije čvrste točke u socijalnoj strukturi; **marginalna faza** o kojoj je već bilo riječi kao i o intervalu socijalne bevremenosti, a dodajmo kao karakteristiku još i socijalnu nestrukturiranost; i **reagregacija**, kojom ritualni subjekt (pojedinaac ili grupa) ulazi u svoj novi socijalni položaj. Osim spomenutih termina van Gennep je za označavanje triju faza upotrebljavao i termine preliminalni, liminalni i postliminalni (Turner, 1969, 80).

Ovu opću shemu Leach je prikazao grafički:

(Leach, 1976, 78)

Premda se ovaj trofazni proces u pravilu javlja kod svih »pravih« obreda prijelaza, svaka pojedina faza nema svugdje jednaku važnost. »Obredi separacije izraziti su u pogrebnim ceremonijama, a obredi inkorporacije kod svadbe« (van Gennep, 1960, VIII). Ima situacija u kojima je obred dug i elaboriran, dok je u drugima sasvim reduciran. Primjeri redukcije su npr. ceremonija prilikom ponovnog udavanja ili rođenja drugog djeteta.

U svom značajnom djelu **The Ritual Process** Victor Turner je obratio posebnu pažnju na središnju, liminalnu fazu obreda prijelaza i postavio je u dijalektički odnos suprotnosti prema strukturiranom sistemu društvenih statusa. Evo nekih karakterističnih opozicija između tih dviju faza društvenog života prema Turnerovoj shemi (Turner 1969, 92—3):

Liminalnost

Jednakost
Anonimnost
Nagost ili uniformirano odijevanje
Smanjene razlike među spolovima
Nepostojanje ranga
Seksualna apstinencija
Poniznost
Svete spoznaje
Sakralnost
Suzpenzija rodbinskih prava i dužnosti
Ludost
Jednostavnost
Prihvatanje boli i patnje

Statusni sistem

Nejednakost
Sistem nomenklature
Razlike u odijevanju
Povećane razlike
Razlike u rangu
Seksualnost
Ponos na položaj
Tehničko znanje
Sekularnost
Rodbinska prava i dužnosti
Razumnost
Kompleksnost
Izbjegavanje boli i patnje

Ova shema ne smije biti shvaćena kao obavezna za svaki obred prijelaza, nego kao tezaurus mogućih opozicija iz kojega svaka pojedina liminalna situacija odabire one koje joj odgovaraju. Činjenica da se ona odnosi prvenstveno na religijski ritual kao i to da je konstruirana uglavnom na temelju afričkog materijala ne znači da nije primjenjiva i na obrede prijelaza u drugim kontekstima, što će se, uostalom, pokazati u analizi koja slijedi.

Time su, mislim, dotaknuti, premda ne i iscrpljeni, bitni momenti opće teorije obreda prijelaza. Neki specifični aspekti, koji strogo uzevši ne spadaju u opću teoriju, bit će razloženi u toku analize.

Predmet

Ovaj dio rada obuhvaća ono što se u etnologiji obično naziva »građom«. U tradicionalnom etnološkom kontekstu ta riječ implicira vjerovanje u apsolutnu objektivnost pojava koje etnograf može i mora zabilježiti onakvima kakve jesu bez obzira na svoje interese, teoretsku usmjerenost i aktualne potrebe studija. Ovaj stav smatram teoretski i praktički neodrživim, pogotovo kad se radi o pojavama tzv. socijalne ili duhovne kulture, jer je tu selekcija, a to znači svjesna ili nesvjesna teoretska konstrukcija u čijem svjetlu promatramo pojave, neizbježna. Ako to imamo na umu, jasno je da ono što slijedi nije opis polaganja i proslave mature »onako kako to doista jest«, nego model izgrađen na temelju odabranih kategorija podataka koji odgovaraju postavljenom cilju ovog rada. Drugačije postavljen cilj, npr. sociološki ili historijski, zahtijevao bi druge kategorije podataka i drugi model.

Ne mali problem bio je u prezentiranju. Već ranije spomenuti zaostatak u proučavanju neverbalnih sistema komuniciranja nasuprot verbalnima očituje se i u nedostatku općeprihvaćenih kriterija valjanog opisa kad se radi o modelu, da i ne govorimo o nepostojanju bilo kakvog etnografskog metajezika koji bi, naročito na području rituala, riješio niz problema u prezentiranju. Suočen s ovim problemima općeg karaktera (koje ne olakšava nikakva množina građe), odlučio sam se za neku vrstu kompromisa između klasičnog etnografskog i strukturalističko-semiotičkog opisa. Pripadna fotografska, tonska i ostala dokumentacija pohranjene su u arhivi Instituta za narodnu umjetnost.

Maturalni obred prijelaza sastoji se od ovih konstitutivnih elemenata:

- 1) proslava posljednjeg dana škole i ophod gradom
- 2) maturalno putovanje
- 3) maturalna večera
- 4) polaganje mature
- 5) godišnjice.

1. Proslava posljednjeg dana škole i ophod gradom

»Posljednji dan škole« ovdje se odnosi samo na maturante kojima nastava završava sredinom maja, mjesec dana prije ostalih razreda. Ovaj dio rituala ima dvije faze — u školi i na ulicama grada. Karakteristične specifičnosti istovjetne su u obje faze, a očituju se na planu odijevanja, rekvizita te verbalnog i neverbalnog ponašanja.

Odjeća maturanata ima ove bitne karakteristike:

— uniformnost, bilo potpuna, bilo djelomična, s tim da su sve alternative strukturirane u sistem konstanti i varijabli (variranje može biti prema spolu ili individualno);

— upadljiva neobičnost s čestom tendencijom ka komičnosti;

— isključivost namjene. Odjeća maturanata u principu se radi samo za tu priliku i nosi samo jednom. Od ovog principa ima, dakako, odstupanja u smislu pars pro toto, ali i u slučajevima krajnje redukcije prisutan je bar neki detalj, kao marama ili cvijet koji zadovoljava ovaj princip.

Simbolika može i ne mora biti prisutna. Ako jest, ona se uglavnom odnosi na specifičnost škole, a može biti izražena cjelokupnom odjećom (klasičari u togama) ili nekim njenim dijelom (matematička gimnazija — ispisane formule na leđima, zubotehnička škola — nacrtani zubi).

Rekviziti su ovi:

— sprave za bućenje (trubice, zviždaljke, rogovi, čegrtaljke),

— instrumenti (prvenstveno gitare),

— transparenti s natpisima i karikaturama profesora,

— razno, od korijandola i balona do imitacije lijesa s križem.

Verbalno ponašanje očituje se u ovim oblicima:

— pjesme (u školskim razredima i po gradu),

— prigodni govori (učenicima prilikom obilaska razreda),

— maturantski listovi (dijele se po školi),

— transparenti,

— kratke dramatizacije (po razredima) .

Dominantna nota je komično izrugivanje profesorima, školskoj disciplini i učenju uz neke ozbiljnije refleksije, naročito o predstojećem studiju na fakultetu.

Neverbalno ponašanje možemo promatrati pri:

— obilasku školskih razreda,

— defiliranju gradskim ulicama uz zadržavanje na centralnim mjestima.

Opća karakteristika je kolektivnost (odnosno s individualnog stajališta anonimnost), a posebne su:

— buka,

— živost i sloboda kretanja u obliku trčanja, plesanja, paradiranja, kinezičkih igara,

— agresivnost prema učenicima u razredima (katkad simbolički i prema profesorima) kao i prema javnom redu na ulicama.

2. **Maturalno putovanje**

Obično pada na početak četvrtog razreda. Traje desetak dana, a okuplja jedan ili više razreda u pratnji nekolicine profesora. »Maturalac«, kako učenici zovu to putovanje, ima izraziti orgijastički karakter, od kojega se često ni profesori suviše ne distanciraju.

3. **Maturalna večera**

Ponekad se priređuje neposredno nakon proslave poljednog dana škole, a ponekad se odlaže nakon polaganja mature. Okuplja sve učenike jednog ili više razreda, te većinu profesora. Karakteristike su:

- ekskluzivni ambijent,
- svečana večera uz ples,
- najsvečanija večernja odjeća — duge haljine i odijela.

U principu traje cijelu noć, a atmosfera se kreće od ponešto ukočene na početku do sasvim vesele, ali ne i orgijastičke. »Školskom« odnosu profesora i učenika nema ni traga.

4. Polaganje mature

Obično pada u drugu polovicu juna i često je posljednji dio cjelokupnog rituala maturiranja. Padanje na maturi je vrlo rijetko i u tom slučaju se polaganje mature ponavlja na jesen. Karakteristike su:

- tišina kao kontekst ispitivanja,
- strogi prostorni raspored komisije, ispitivača, ispitivanog i narednih kandidata za ispitivanje,
- uredna odjeća.

5. Godišnjice

Najčešće predstavljaju ponavljanje maturalne večere, a ponekad i »učakog doba«, bilo u obliku posjeta staroj školi ili čak održavanja imitacije »školskog sata« sa svim formalnim karakteristikama pravog sata. Frekventnost održavanja i zastupljenost bivših članova razreda i profesora varira od slučaja do slučaja, s time da su jubilarne godišnjice (peta, deseta i sl.) gotovo nezostavne.

Analiza i interpretacija

Gornji model predstavlja manifestni plan rituala maturiranja prema pojedinim fazama. Promotrimo svaku pojedinu od tih faza u svjetlu opće teorije obreda prijelaza.

Proslava posljednjeg dana škole i ophod gradom udružuju u sebi karakteristike dviju ritualnih faza prema van Gennepu, i to separacije i liminalne (marginalne) faze. Elementi separacije očiti su na verbalnom planu, gdje tekstovi pjesama i prigodnih govora tematski veoma sličie oproštajnim tekstovima kod svadbe. Osim toga, čitava »atmosfera« proslave u školi odiše rastankom, krajem, a to se među ostalim očituje u izbijanju na površinu nekih dugotiskivanih osjećaja i misli. Trenutak rastanka je uvijek prijeloman i u tom lomu kao da nestaje svjesni (tj. društveni) cenzor, i duboko skriveni sadržaji duše bivaju razotkriveni. Ipak, većina karakterističnih momenata verbalnog i neverbalnog ponašanja na taj dan ukazuju na liminalni stadij. Počnimo od verbalnog ponašanja: u pjesmama, prigodnim govorima, maturantskim listovima, transparentima i kratkim skečevima izrazito dominiraju šale u kojima se na različite načine i u raznim nijansama intenzivnosti izvrgavaju ruglu pojedini profesori, školski predmeti i čitava škola, a s druge strane hvali se i ističe kao poželjno sve ono što je škola zabranjivala (markiranje, pušenje, nered i agresivnost). Na neverbalnom planu ovome je pridružena buka, nered i agresivnost. Ritualno ponašanje maturanata u ovoj fazi karakteriziraju dva momenta — inverzija vrednota (uključujući i inverziju tabua) i humor. Kad god u nekoj ritualnoj situaciji ova dva momenta nalazimo zajedno, na dubin-

skom semantičkom nivou to uvijek znači priznavanje i učvršćivanje postojeće socijalne strukture ili sistema vrednota, ili tabua. Ritualna inverzija strukture, premda je na površinskom nivou razara, u suštini je pojačava, i to zahvaljujući tome što potisnutoj agresivnosti, dakle, potencijalnoj destrukciji daje ventil u obliku simboličkog izraza. Uživanje u agresivnom humoru donosi kataraktičko smanjivanje intenzivnosti agresivnih osjećaja. Prema Freudu humor je poziv na zajedničku agresiju i zajednički uzmak. Zadržimo se trenutak na problematici agresivnosti učenika. Škola prema učeniku stoji u odnosu koji je paralelan odnosu roditelj: dijete, društvo: pojedinac, superego: ego. Na učenika se postavljaju određeni zahtjevi, uz koje dolazi disciplina i sankcija. Kod učenika to rezultira otporom i suprotstavljanjem, ali ono biva potisnuto u ime društveno vrijednih ciljeva, a i pod golim egzistencijalnim pritiskom — drugog izbora nema. Baš kao što akumulirana agresivnost prema roditeljima znade izbiti u doba puberteta, agresivnost prema školi izbija u trenutku njena završetka, dajući mu na taj način obilježje i funkciju katarze. Prema Turneru, katarza je uvijek recipročna, što bi u ovom slučaju značilo da je ona potrebna ne samo učenicima nego i profesorima u smislu očišćenja od svojih »strukturalno (tj. autoritarno) uzrokovanih grijeha« (Turner 1969, 190). Treba napomenuti i to da katarza uključuje ne samo ispoljavanje potisnute agresivnosti nego i potisnutog afiniteta prema pojedinom profesoru i obratno. Suza znade biti s obje strane, i kod maturanata i kod profesora.

Drugu fazu proslave posljednjeg dana škole predstavlja ophod gradskim ulicama. Isti obrazac ritualnog ponašanja koji se očitovao u školi prenosi se sada na grad, s tim da je ulogu profesora i škole preuzelo društvo. Inverzija vrednota ovdje se očituje u kršenju javnog reda, a inverzija tabua u »opsjedanju« milicajaca. Time što organ vlasti ne reagira kad ga maturanti okruže ili mu posjedaju na auto, on nesvjesno igra svoju ulogu ritualne pasivnosti, u kojoj kao da postoji neko naslućivanje onoga što je eksplicitno rekao Turner: »Spoznajno, ništa ne naglašava red tako dobro kao što to čini apsurd ili paradoks. Emocionalno, ništa ne pruža toliko zadovoljstva kao ekstravagantno ili privremeno dopušteno zabranjeno ponašanje. Rituali inverzije statusa uključuju oba aspekta. Čineći slabe moćnima, a moćne slabima, oni reafirmiraju hijerarhijski princip.« (Turner 1969, 165) Prema Turnerovoj terminologiji maturiranje bi bilo tzv. kompozitni ritual, sastavljen od elemenata maločas spomenutog rituala inverzije statusa i rituala elevacije statusa što matura kao ispit zrelosti u suštini i predstavlja. Psihološka funkcija inverzije je dominantno kataraktička.

Što se elevacije statusa tiče, za taj ritual je karakteristično da u svom liminalnom periodu, dakle u svojoj srednjoj fazi sadrži vraćanje unatrag. Ritualni subjekt koji tim ritualom progredira na ljestvici statusa, u liminalnoj fazi rituala regredira. To se može pokazati na bezbroj primjera, a ovdje kod maturanata, gdje se radi o progrediranju prema odraslosti, to je regrediranje prema infantilnom. Psihološki, to bi bilo kao neka vrsta izdovoljavanja, izbijanja iz sebe posljednjih tragova djetinjastosti.

Postoji još jedan momenat koji je nepogrešivi indikator, ili bolje, neizostavni kod ritualne poruke, a to je odjeća. Za odjeću maturanata vrijedi isto što i za svadbeno ruho — oblači se samo jednom u životu u strogo ritualnom

kontekstu i simbolizira medijalni stadij — stara struktura je odbačena, a nova još nije nastupila. Vrlo specifičan i delikatan položaj ritualnog subjekta u medijalnoj, odnosno liminalnoj fazi očituje se u specifičnoj odjeći. To, dakako, ne mora značiti cjelokupnu odjeću. Dovoljan je i jedan njen dio kao nosilac ritualne funkcije.

Maturalno putovanje liminalni je period par excellence, baš kao i svadbeno. Još je van Gennep ukazao na to da je fizičko izdvajanje iz ostalog, normalnog svijeta jedan od najčešćih mehanizama liminalnosti. Poput svadbenog, ono također vremenski pada izvan dijakrone strukture ili profila cjelokupnog rituala. Razlozi za to sasvim su praktičke naravi. No usprkos dislociranosti maturalnog putovanja na nivou dijakrone strukture, semantička strukturiranost ovog elementa vcoma je snažna. Ta nepodudarnost između semantike i dijakronije bit će objašnjena kasnije.

Maturalna večera. U terminima van Gennepove strukture obreda prijelaza ovo je faza reagracije. Maturalna večera obilježava prihvaćanje maturanata od strane društva kao punopravnih odraslih članova. Profesori i bivši učenici ovdje se nalaze za istim stolom potpuno ravnopravni. Maturalna večera nema u sebi više ni traga od one atmosfere kaosa koju su ti isti ljudi stvarali pred tjedan ili pred mjesec dana, no to ne znači da ona nije bremenita ritualnom simbolikom. Vrlo svečano odijevanje, i ne samo odijevanje nego i čitav izgled, manire, geste, ekskluzivnost ambijenta (koji nije nužno luksuzan, ali za dotičnu grupu natprosječan) kao i gala večera uz ples predstavlja inicijaciju u društvenu formu odraslih, u njihov svijet. Da bi čovjek postao odraslim, on mora obući svečano odijelo i večerati u finom lokalu. Maturalna večera u odnosu na posljednji dan škole sasvim fenomenološki sugerira mehanizam njihala — iz jednog ekstrema u drugi. Ako je ono bio regres u infantilnost, onda je ovo progres u senilnost. Kao što vidimo, matura ne znači samo intelektualnu zrelost, određeni kvantum općeg znanja, nego i socijalnu. Maturalna večera je — ispit zrelosti u etiketi.

Godišnjice mature su prvcnstveno godišnjice maturalne večere i u tom smislu slijede logiku svih obreda prijelaza, a to je da periodički, u reduciranom obliku repetiraju fazu reagracije, ili čak sve tri faze (baš kao što je rođendan ponovno rođenje ili proslava Nove godine ponovno stvaranje svijeta). »Razredni sat« je zanimljiv primjer još potpunije rekapitulacije.

Polaganje mature razlikuje se od svih ostalih elemenata po tome što je jedini službeno obavezan i po tome što je ovdje ritualni subjekt pojedinac, a ne razred. Međutim, nijedna od tih razlika nije takva da maturu ne bismo mogli posve ravnopravno uzeti u razmatranje. Usudio bih se čak reći da je polaganje mature ritual na koji obavezuje škola, dok na one ostale dijelove maturanti obavezuju sami sebe, pri čemu je stupanj imperativnosti praktički jednak. U svakom odnosu profesora i učenika, ne samo na maturi nego i u toku nastave, ispoljava se autoritarna struktura, a u svakoj autoritarnoj strukturi komunikacija među ljudima je u velikoj mjeri ritualizirana, što će reći da je svaka verbalna poruka praćena neverbalnom koja govori o međusobnom položaju sugovornika s obzirom na hijerarhiju. (Ekstremni primjer takvog odnosa je vojska.) Svako saobraćanje profesora s učnikom odvija se u okviru strogih klišeja. Konačni ispit, matura, predstavlja koncentrat autoritarnosti, nakon kojeg se ona raspada. Dakle, maksimalno intenziviranje autoritarne

strukture i njeno dokidanje. Zanimljivo je pogledati kako se to odražava u govoru, odnosno semiotici prostora, koja je, baš kao i odjeća, univerzalan neverbalni jezik. Za razliku od rasporeda na maturalnoj večeri, gdje sjede svi zajedno za stolom, što je vrlo snažna deklaracija ravnopravnosti, ovdje se u različitim konkretnim rješenjima očituje odnos krajnje neravnopravnosti (npr. učenik sam u klupi, suočen s ispitivačem i komisijom od tri člana na prikladnoj udaljenosti).

Zadržimo se sada na već ranije naznačenom problemu nepodudarnosti između opće strukture obreda prijelaza i dijakronog profila opisanog rituala maturiranja. Kada bismo htjeli da dijakroni profil odgovara semantičkoj strukturi, a ona je identična općoj strukturi obreda prijelaza, tada bi redoslijed elemenata bio ovaj: polaganje mature, proslava posljednjeg dana škole, maturalno putovanje, maturalna večera. U praksi, maturalno putovanje je sasvim izdvojeno, na prvom mjestu je proslava posljednjeg dana škole, zatim najčešće slijedi maturalna večera pa onda matura ili rjeđe matura pa maturalna večera. Pristupajući ovom problemu, prisjetimo se da je u ritualu, baš kao i u jeziku, odnos površinskog (manifestnog, izražajnog) i dubinskog (latentnog, sadržajnog) karakteriziran dihotomnošću dijakronije i sinkronije. Svaki ekspresivni čin ponašanja zahtijeva vrijeme, ali je poruka koju on nosi bezvremenska ili sinkrona u smislu cjelovitog postojanja od početka pa do kraja procesa njena izražavanja. Da je tako u govoru, vidimo među ostalim po greškama kada riječ koja je trebala doći na kraj rečenice iznenada »skoči« na početak. U neverbalnoj komunikaciji, koja je daleko kompleksnija, na putu od latentnog do manifestnog interferira se niz objektivnih okolnosti koje određuju mogućnosti i uvjete izvedbe dovodeći tako do čestih dislokacija. Takve dislokacije ne toleriraju se jedino u strogo religijskom ritualu, a budući da se ovdje radi o izrazito sekularnom, koji nikad nije tako strogo strukturiran, ova pojava može se smatrati normalnom, pod pretpostavkom, dakako, da su objektivni uzroci dislokacije dovoljno snažni. Kad to ne bi bio slučaj, tj. kad ne bismo ustanovili objektivne razloge poremećaja, tada se po svoj prilici ne bi radilo o jedinstvenom, semantički strukturiranom ritualu, ili barem ne strukturiranom na dosad poznati način. Pogledajmo sada te objektivne okolnosti. Što se tiče maturalnog putovanja, ono je iz više nego očitih razloga sasvim nezamislivo između posljednjeg dana škole i polaganja mature. S obzirom na tempo školskog rada početak četvrtog razreda je doista najpogodniji, a osim toga, tada je još uvijek ljeto, premda na izmaku. Što se pak tiče pojave da proslava završetka škole ne pada nakon mature nego na posljednji dan redovne nastave za četvrte razrede, mislim da se to može objasniti ovim momentima: kao prvo, premda maturanti stvaraju ritual, njegov jednako bitan dio su pasivni sudionici, a to su škola i profesori. Da bi se ostvario željeni sraz između kozmosa i kaosa, potrebno je imati školski kozmos, a to je redovna nastava, koje u doba polaganja mature više nema. Isto tako za vrijeme školskog odmora maturanti nemaju što raditi. Oni upadaju u razrede dok je sat u toku. Nemati tu pasivnu stranu, one koji trpe ritualnu agresiju, bilo bi isto što i govoriti u zrakopraznom prostoru, i do onog željenog efekta o kojem je ranije bilo riječi uopće ne bi došlo. Dalji momenat je sasvim praktične naravi — sinkroniziranost i organizacija. Nakon mature svako okupljanje i organiziranje je veoma teško, a za organizaciju proslave je bitno da su bar neko-

liko dana svi na okupu i u bliskom kontaktu. Mislim da na osnovi ovih objektivnih momenata možemo ustvrditi da je do dislokacije u površinskoj, dijakronnoj strukturi došlo zato da bi se omogućila realizacija dubinske, semantičke strukture, koja ima za cilj da pokrene određene psihološke mehanizme i postigne na tom planu određene učinke. Inzistiranje u ovim okolnostima na pravilnosti površinske strukture uništio bi *raison d'être* ovog rituala.

A sada se zadržimo na nivou dubinske strukture. Ovdje možemo promatrati četiri faze ili modaliteta odnosa ritualnog subjekta prema školi, odnosno društvu. To su:

Maksimalna autoritarna struktura	Separacija	Liminalnost	Reagregacija
Matura	Posljednji dan škole	Posljednji dan škole Maturalno putovanje	Maturalna večera Godišnjice

Postavimo li specifične karakteristike gornjih faza u paralelni niz, na površinu izbijaju određeni paravi opozicija koji sačinjavaju binarni kod, a kod je, kao što znamo, nosilac poruke. Čitava »filozofija« binarnog kodiranja, koje je jedno od najelementarnijih sredstava komunikacije, sastoji se u tome da neki znak dobiva svoje značenje tek u suprotnosti prema nekom drugom znaku. Drugim riječima, nijedan znak binarnog koda ne nosi u sebi inherentno značenje kao izolat, nego tek kao dio skupa. Najjednostavniji je skup od dva člana, premda se na istom principu izgrađuje i višečlani kod. Pogledajmo sada te nizove:

Autoritarnost	Inverzija autoritarnosti (separacija i liminalnost)	Reagregacija
Opći principi ponašanja		
tišina	buka	normalan govor (pjevanje)
red askeza (triježnost razumnost odgovornost)	nered ekstaza (opijenost ludost neodgovornost)	normalno ophođenje normalna veselost
O d j e ć a		
uredna različita	ritualna uniformna	svečana različita
I d e n t i t e t		
individualni	kolektivni	individualni
Posebne karakteristike		
0	0	jelo

Razmotrimo gornje nizove (vodoravne) i kolone (okomite) u svjetlu teorije binarnog koda. Već površan pogled ukazuje na to da autoritarnost, inverzija i reagracija stoje u savršenom dijalektičkom odnosu teze, antiteze i sinteze, s time da s obzirom na prirodu obreda prijelaza svaka sinteza kad-tad postaje teza za jednu drugu antitezu, itd. Buka inverzije ima svoj smisao (u okviru binarnog koda) samo u odnosu prema tišini autoritarnosti. Zanimljivo bi bilo vidjeti školu u kojoj se ne inzistira na tišini. Ne vjerujem da bi se tamo mogao izgraditi ovaj opozicijski par, jer tamo teza (tišina) naprosto ne bi bila dovoljno izražena kao karakteristika. Evo što Leach kaže o opoziciji buke i tišine: »Kultura upotrebljava buku za stvaranje granica. Lupanje u bubanj, puhanje u rog, pucanje iz puške redovito se upotrebljavaju kao međaši vremenskih i prostornih granica.« (Leach 1976, 63) Niz sličnih primjera završava s trubom koja će na sudnji dan označiti kraj svijeta, što je također neka vrsta ultimativnog obreda prijelaza. Prema tome, buka — tišina stoje u odnosu kao sakralno — profano, premda je s obzirom na arbitrarnost binarnog koda moglo biti i suprotno.

Na isti način kao i buka tišini nered inverzije suprotstavljen je redu autoritarnosti. Simbolička snaga ritualnog nereda upravo je proporcionalna inzistiraju školskog establishmenta na redu. Prije no što se uspostave novi odnosi, stari moraju biti razoreni. Nered baš kao i dionizijska ekstatičnost (opijenost, ludost, neodgovornost) s obzirom na svoj ritualni kontekst s jedne strane zapravo pojačavaju i sankcioniraju red i apolonijsku asketičnost (triježnost, razumnost, odgovornost), a s druge strane dovode sve te osobine na viši stupanj (funkcije rituala inverzije i elevacije statusa — v. Turner 1969, 156).

U pogledu odjeće, jednog od primarnih i najjačih sredstava neverbalne komunikacije, primjetljiva je promjena sa svakom pojedinom fazom. Što se uniformiranosti tiče, ona je, prema Turneru, također jedna od osobina liminalnosti, a povezana je s anonimnošću i kolektivnošću. Kolektivnost i anonimnost su uvjeti za ritualnu agresiju (doduše, i ne samo ritualnu). Ovdje se profesoru ne izruguje taj i taj učenik, nego maturanti. Sličan tom je fašnik, gdje je anonimnost postignuta maskiranjem. Uniformiranost, ili tendencija prema brisanju razlika među spolovima kao i raznih društvenih razlika, možda nije bez svake veze s gore opisanim regresom prema infantilnosti, životnom stadiju bez izražene polarizacije spolova.

Dosad smo razmatrali suprotnost prvih dviju kolona. Zadržimo se sada na trećoj, koja obuhvaća korespondirajuće karakteristike faze reagracije. Ovdje je sve u znaku izmirenja suprotnosti, ali ne u smislu kompromisa, nego u pravom dijalektičkom smislu — ostvarenja nove kvalitete ravnopravnosti u odnosu bivših učenika i bivših profesora, posredno bivšeg svemoćnog društva odraslih i bespravnih kandidata na to društvo. Jedan ritualni element koji nalazimo isključivo u toj fazi predstavlja značajnu potporu pretpostavljenog modela semantičke strukture ovog rituala, a to je — zajednička večera. Jelo je, naime, jedan od najsnažnijih ritualnih simbola zajedništva (od jela iz iste posude mladenaca pa do Posljednje večere). Citiram Mary Douglas: »Ako hranu promatramo kao kod, tada se poruke koje ona enkodira nalaze u obrascu socijalnih odnosa koji se tog trenutka izražavaju. Ta poruka govori o različitim stupnjevima hijerarhije, o uključivanju i isključivanju, o granicama i prije-

lazima preko tih granica.« (Douglas, 1971, 61) U principu, semantika obroka je tim jača što je on bogatiji alternacijama, npr. na termičkom planu — izmjenjivanje toplih i hladnih jela, zatim na planu ukusa — slano, slatko, kiselo. U ovom svjetlu poruka maturalne večere je veoma snažna.

Zaključak

Prisjetimo li se formalnih i sadržajnih karakteristika sekularnih rituala kako su ih formulirale S. Moore i B. Myerhof, vidjet ćemo da proslava mature uključuje u sebi sve formalne karakteristike, koje sada nećemo ponavljati. Što se sadržajnih karakteristika tiče, i one su u toku analize i interpretacije više-manje bile izrečene. Eksplicitna svrha je naprosto proslava završetka srednje škole i maturiranja. Eksplicitni simboli su verbalni i neverbalni elementi ponašanja, uključujući i sve rekvizite. Implicitna poruka koja se kreće u domeni nesvjesnog jest poruka o psihološkoj konfliktnosti autoritarnog obrazovno-odgojnog sistema koji proizlazi iz strukture vrednota cjelokupnog društvenog sistema. Efekt na društvene odnose sudionika rituala sastoji se u razrješenju gornjeg konflikta preko psihološke katarze. Što se tiče posljednjeg nivoa semantike, odnosno instrumentalnosti rituala: kultura nasuprot kaosu, on je do te mjere apstraktan da ne može tražiti direktno uporište u bilo kojem pojedinačnom ritualu. S druge strane, može se reći da se ranije Leachovo razmatranje o segmentiranosti socijalnog vremena prema kontinuitetu kronološkog odnosi upravo na taj nivo.

* * *

I na kraju, osvrnimo se trenutak na to kako proslavu mature doživljavaju njeni pasivni sudionici, dakle profesori i građani. Većina je prihvaća na ranije objašnjen način ritualnom pasivnošću. No, ima i dosta velikih otpora i kritika, koje se sve mogu svesti na dvije točke — prigovori agresivnosti i neredu, te ismjehtavanje infantilnosti. Racionalnost tih prigovora samo je prividna i u svjetlu cjelokupne antropološke teorije rituala takav stav možemo smatrati nekom vrstom ritualne nepismenosti, nesposobnosti da se razumije ritualna poruka. S jedne strane, to je u skladu s vrlo raširenim stavom prema folkloru: »Folklor — to su oni drugi, tamo negdje«, a s druge strane ukazuje na jedan opći pomak ljudske komunikacije od neverbalne prema verbalnoj, od implicitne prema eksplicitnoj. Napuštanjem krutih socijalnih, religijskih i vrijednosnih okvira ritual gubi na važnosti. I sama Crkva kao jedan od najjačih bastiona ritualnosti drastičnim prekrajanjem ceremonija napušta neverbalni, simbolički izraz i sve više usvaja verbalni. Da li je proslava mature iznimka koja potvrđuje pravilo o općem sumraku rituala, ili se to »pravilo« o procesu suvremenog transfera komunikacije mora formulirati drugačije, pokazat će godine što predstoje.

Citirana literatura:

- Douglas, Mary
 — **Deciphering a Meal**, 61—81, u knjizi **Myth, Symbol and Culture**, ur. Clifford Geertz, New York 1971.
- Leach, Edmund
 — **Culture and Communication**, Cambridge University Press, New York 1976.
 — **Ritual**, 520—526, u **International Encyclopedia of the Social Sciences**, Vol. 13, MacMillan & Free Press, 1968.
- Moore, Sally i Myerhof, Barbara
 — **Secular Rituals; Forms and Meanings**, 1976. (neobjavljen rukopis).
 — **Secular Rituals Considered**, 206, 282, »Current Annthropology«, Vol. 16. No 2, 1975.
- Turner, Victor
 — **The Ritual Process**, Penguin Books, 1969.
- van Gennep, Arnold
 — **The Rites of Passage**, Routledge & Kegan Paul, London 1960.

Milivoj Vodopija

HIGH SCHOOL GRADUATION CEREMONY AS A »RITE DE PASSAGE«

Summary

The subject of this article is the traditional high school graduation ceremony in the city of Zagreb. Starting with a general theory of the ritual, more specifically initiation rituals (rites de passage), the author proceeds to describe the actual ceremony and finally analyze and interpret the given data in the light of the general theory. This theory views the ritual in its communicative and functional aspects, i. e. both as a means of conveying a nonverbal message (expressive aspect) and as a means of producing certain affects in the domain of the psyche and of the social relations of its participants (instrumental aspect). Applying this theory to the described ritual, the author draws the conclusion that the implicit (i. e. operating on the level of the unconscious) message of the ritual is about the psychological conflict produced by the authoritarian pedagogical and educational system resulting in the pupils' suppressed aggression towards the teachers, school and society in general. The instrumental function of the ritual is to release, by means of a catharsis, the suppressed aggression and establish a new relationship of equality between the former teachers and the former pupils, now members of the same adult society. This catharsis is brought about by an impressive display of »status reversal« behaviour on the part of the »maturanti« — high school graduates, and followed by a rite of incorporation.